

Planten op papier

Het pionierswerk van Carolus Clusius (1526-1609)

Sylvia van Zanen

Planten op papier

Het pionierswerk van Carolus Clusius (1526-1609)

WalburgPers

Bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse boekhandel

Nieuwe reeks, Deel XX

Redactie

Dr. Y. L. Bleyerveld, dr. H. M. C. W. Blom, dr. M. T. G. E. van Delft (voorzitter), dr. E. H. R. Duyvendak, dr. J. L. Salman, L. H. T. Savelsberg MA (secretaris), dr. J. J. M. Vandommele, dr. M. van Vliet.

Begeleiding namens de BGNB- redactie

dr. E. H. R. Duyvendak en dr. J. L. Salman

Deze uitgave kwam tot stand mede dankzij financiële steun van

- Dr. C. Louise Thijsen-Schoute Stichting
- Frederik Mullerfonds
- J. E. Jurriaanse Stichting
- M. A. O. C. Gravin van Bylandt Stichting
- Hugo de Vries Fonds
- Stichting Art, Books & Collections
- Gemeente Leiden

Omslagontwerp

Walburg Pers, Zutphen

Ontwerp binnenwerk en opmaak omslag

Marijke Maarleveld, ViaMare, Zutphen

Afbeelding omslag

Aquarel van een 'Ranunculus creticus latifolius', in 1596 door Jacques Plateau geschonken aan Carolus Clusius (Universitaire Bibliotheken Leiden, BPL 948, f.96v)

© 2019 Sylvia van Zanen, p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

© 2019 Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

www.walburgpers.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

ISBN 9789462493452

NUR 615

Inhoudsopgave

Voorwoord 9

Inleiding 11

1 Een lang leven kort samengevat 23

Schooltijd en opleiding: een eerste contact met de plantenwereld 23

Studie medicijnen in Montpellier (1551-1554) 24

Terugkeer naar de Nederlanden: de eerste botanische publicaties 28

Nieuwe reisdoelen: Engeland en het Iberisch schiereiland 30

Clusius' eerste grote publicatie: de 'Spaanse flora' (1576) 32

Aanstelling in Wenen: botaniseertochten en een keizerlijke tuin 33

De dood van Maximiliaan II: einde van Clusius' Weense aanstelling 36

Clusius' tweede grote publicatie: De 'Oostenrijkse flora' (1583) 38

Vertrek uit Wenen: verblijf nabij de Frankfurter Buchmesse 39

Aanstelling in Leiden en aanleg van de *hortus botanicus* 40

Het eerste deel van de verzamelde werken:

Rariorum plantarum historia (1601) 42

Het tweede deel van de verzamelde werken:

Exoticorum libri decem (1605) 43

Clusius' dood en de publicatie van zijn laatste werk:

de *Curae posteriores* (1611) 46

Besluit 47

2 Clusius' correspondentie 49

Inleiding 49

De correspondentie van Clusius: wat er bewaard bleef 49

Talen in de correspondentie 53

Duur en frequentie van de briefwisselingen 58

De opbouw van een netwerk 60

Besluit 67

3 Brieven, bloemen en boeken 69

Inleiding 69

Een staat van geleerden en plantenliefhebbers 69

Voor wat hoort wat 73

	Diefstallen	80
	Waarover werd er geschreven?	81
	Wat werd uitgewisseld?	86
	Uitwisseling van botanisch materiaal	90
	Omvang van de uitwisseling	94
	Beloning	97
	Zeer dierbare vrienden, bedelaars en ongemanierte pummels	99
4	Postvervoer in de vroegmoderne tijd	113
	Inleiding	113
	Ontwikkeling naar een meer professionele postdienstverlening	114
	Het postbedrijf van de familie Tassis	117
	Persoonlijke contacten met leden van de familie Tassis	120
	Andere postverbindingen	123
	Contacten met postkantoor-tjes en boden	124
	Postvervoer via handelskanalen	127
	De Frankfurter Buchmesse: Europa's centrale postkantoor	129
	Privédiensten	132
	Snelheid van de postbezorging	134
	Het vervoer van planten en naturalia	137
	Kosten	143
	Onbetrouwbare postkoeriers	146
	Weersomstandigheden	148
	Ongeregelde omstandigheden	149
	Besluit	153
5	Van informatie tot publicatie: de visie van Clusius op zijn boeken	155
	Inleiding	155
	Botaniseertochten en de verslaglegging daarvan	156
	Plantbeschrijvingen afkomstig van liefhebbers	158
	Een precieze manier van werken: de gevolgen voor de verhouding tussen auteur en uitgever	182
	Clusius' werkexemplaar van de 'opera omnia'	187
	Tekst versus beeld	194
	Een omwenteling in de vroege zestiende eeuw	195
	Illustraties in de publicaties van Clusius	195
	Clusius' strikte eisen aan plantenafbeeldingen	198
	Van plant naar tekening	203
	Van tekening naar houtsnede	210
	Het lot van Clusius' collectie (pen)tekeningen en aquarellen	216
	Besluit: een weerbarstige werkelijkheid	228

6 De bibliotheek van Clusius; een reconstructie van zijn boekenbezit 231

Inleiding 231

De Leidse veilingpraktijk 231

De veiling van het bezit van Clusius 233

De aard van de catalogus 234

De appendix 238

Clusius' bibliotheek in vergelijking met die van tijdgenoten 240

Sporen van Clusius' levensreis: opbouw van de bibliotheek door
de jaren heen 244

Lacunes in de veilingcatalogus 255

Hoe groot was de bibliotheek werkelijk? 258

Waar bleven de 'verdwenen' boeken? 261

Besluit 271

Nabeschuwing 275**Kleurenkatern 161****Bijlage: editie van de veilingcatalogus van 1609 281****Noten 345****Bronnen en literatuur 389****Namenregister 407**

Voorwoord

Van jongs af ben ik geboeid geweest door de plantenwereld. Vanaf een jaar of tien verzamelde ik planten in een herbarium en voorzag ze van hun naam, vindplaats en verzameldatum. Ik wist toen nog niet hoezeer ik mij daarmee plaatste in een lange traditie van plantenliefhebbers, die op soortgelijke wijze collecties aanlegden en hun vondsten documenteerden. Tijdens mijn studiejaren in Leiden specialiseerde ik mij in de geschiedenis van het boek, een tak van wetenschap waarin ik ook na mijn afstuderen werkzaam bleef in de Koninklijke Bibliotheek. Toen ik vervolgens aan de Universiteit Leiden een aanstelling als promovendus bemachtigde binnen het Clusius-project, kreeg ik de kans beide interessegebieden, botanie en boekgeschiedenis, met elkaar te verenigen. De jaren waarin ik binnen dit project onderzoek deed naar het correspondentienetwerk van de plantkundige Carolus Clusius en zijn boeken, brachten voor mij een nieuwe passie in de vorm van wetenschapsgeschiedenis. Het resultaat van dit onderzoek heeft u nu met dit boek in handen. Ik hoop daarmee de kleurrijke wereld van vroegmoderne plantenliefhebbers, zoals ik die heb leren kennen, met u als lezer te delen.

Tijdens mijn promotiejaren leerde ik veel mensen kennen. In de eerste plaats waren daar de talloze zestiende-eeuwse geleerden en plantenliefhebbers, die mij via hun brieven kennis lieten maken met hun wereld. Ik heb intens meegeleefd met hun wederwaardigheden. Daarnaast waren er de mensen in en om het project, zonder wie dit boek, dat een herbewerking is van mijn proefschrift, nooit geworden zou zijn wat het nu is. Een dankwoord aan hen is dan ook op zijn plaats.

Allereerst wil ik Esther van Gelder bedanken, met wie ik brieven en boeken indook, discussies voerde en hypothesen tegen het licht hield. Dit boek kwam mede tot stand door deze plezierige en hechte samenwerking. Florike Egmond bewees dat de enorme afstand tussen Leiden en haar woonplaats Rome een ‘dagelijkse begeleiding’ geenszins in de weg stond. Paul Hof Tijzer en Paul J. Smith waren altijd bereikbaar voor vragen en gedachtewisselingen: zij stonden garant voor een ongekend warme onderzoeksomgeving. Mede door hun inspirerende en niet aflatende enthousiasme heb ik dit boek kunnen voltooien.

Bijzonder veel profijt heb ik gehad van de adviezen uit de kring van onderzoekers rondom het Clusius-project, van wie ik vooral Jeanine De Landtsheer, Gerda van Uffelen, Harm Beukers, Henk Nellen en Eric Jorink wil noemen. Zij hebben op verschillende manieren elk hun stempel gedrukt op dit boek.

Tijdens mijn naspeuringen stonden de conservatoren en medewerkers van verschillende bibliotheken steeds voor mij klaar, met name die van de Universiteitsbibliotheek Leiden, de Universiteit van Amsterdam, de Koninklijke Bibliotheek en Museum Meermanno in Den Haag en Museum Plantin-Moretus in Antwerpen. Van hen wil ik in het bijzonder Kasper van Ommen, Anton van der Lem, Mart van Duijn, Saskia van Bergen, Judith Grootendorst, Ad Leerintveld, Marja Smoolenaars en Erik Geleijns noemen. Van al deze instellingen waren ook de medewerkers achter de balie altijd even behulpzaam, wat ik als een luxe heb ervaren. Ik heb ook mogen leunen op de kennis en ervaring van conservatoren en medewerkers van het Rijksmuseum Amsterdam, in het bijzonder Huigen Leeftang, Els Verhaak, Jane Turner en Henrike Hövelmann.

Een speciaal woord van dank is ook op zijn plaats voor Berry Dongelmans, die mij lang geleden een gedegen en inspirerende basis van de boekwetenschap meegaf.

Dank ben ik ook verschuldigd aan de redactieleden van de verschillende bundels en jaarboeken waarin ik in de loop der jaren artikelen mocht publiceren. Hun scherpe en kritische blik zorgde meermaals voor het nogmaals overdenken en bijstellen van wat ik dacht te weten. Van hen wil ik specifiek (opnieuw) Saskia van Bergen, Erik Geleijns en Esther van Gelder noemen, naast Nicolas Robin, Yves Junot en Violet Soen.

Voor hun hulp bij de herbewerking van mijn proefschrift tot deze editie ben ik de redactieleden van de Nieuwe Reeks van Bijdragen tot de Geschiedenis van de Nederlandse Boekhandel bijzonder erkentelijk. De begeleiding van Jeroen Salman en Lizet Duyvendak, evenals de aanvullende redactionele correcties van Yvonne Bleyerveld en Marieke van Delft heeft van dit twintigste deel van deze reeks een mooier boek gemaakt. De Walburg Pers zorgde voor deze mooie uitgave.

Onmetelijke waardering heb ik tenslotte, last but not least, voor de liefde die mijn vader en mijn veel te vroeg overleden moeder mij altijd gegeven hebben en de voortdurende steun, warmte en liefde van Marc, Tijmen en Merijn. Zij hebben mij al die jaren moeten delen met die Zuid-Nederlandse plantkundige die al meer dan 400 jaar dood is, maar voor mij nog steeds zo springlevend.

Alphen aan den Rijn, juli 2019

Inleiding

Met de stichting van de Leidse universiteit in 1575 kwamen vooraanstaande geleerden uit binnen- en buitenland naar de stad, met in hun kielzog studenten uit heel Europa. Velen van hen hadden interesse in de zich op dat moment snel ontwikkelende kennis van plant en dier. Die belangstelling werd gedeeld door welgestelde burgers en edellieden in en rond de stad. De aanleg van een tuin bij de jonge universiteit paste dan ook goed binnen zowel de nieuwste inzichten in de academische wereld als binnen de belevingswereld van zich ontwikkelende vooraanstaande burgers. Voor de universiteit bood een academietuin de mogelijkheid tot aanschouwelijk onderwijs binnen de faculteit der geneeskunde. Studenten konden in de tuin de geneeskrachtige planten leren kennen die zij later aan hun patiënten zouden voorschrijven. Burgers en edellieden kwamen er om vooral de exotische planten te bewonderen. De stad Leiden had met de tuin een fraai visitekaartje voor haar binnen- en buitenlandse gasten.

Voor de aanleg van deze tuin werd een in heel Europa befaamde, Zuid-Nederlandse plantkundige aangetrokken: Carolus Clusius (1526-1609). Clusius' komst naar Leiden in 1593 betekende een enorme stimulans voor de al in de stad aanwezige belangstelling voor de natuur in al haar aspecten. Reikhalzend keken het universiteitsbestuur, hoogleraren en studenten, het stadsbestuur, maar zeker ook plantenliefhebbers en tuinenbezitters in Leiden en verre omstreken uit naar zijn komst. Clusius' kennis, de boeken die hij publiceerde, zijn collectie planten en zijn contacten met belangrijke natuuronderzoekers in heel Europa werden met enthousiasme omarmd. Velen benaderden Clusius onmiddellijk na zijn aankomst in Leiden, in de hoop toegelaten te worden tot zijn netwerk. In een wereld waarin commerciële plantenhandel nog in de kinderschoenen stond en men bijzondere planten voornamelijk verkreeg door uitwisseling of 'ruilhandel', was een relatie met andere plantenliefhebbers immers van het grootste belang. Toegang tot het netwerk van Clusius betekende toegang tot de rest van Europa en de daar circulerende planten.

Hoewel de eerste plannen voor een universiteitstuin al in 1587 geopperd waren, moest de eerste spade nog in de grond toen het universiteitsbestuur in december 1591 de onderhandelingen startte over de komst van Clusius naar

Leiden. Toen Clusius ruim anderhalf jaar later vanuit Frankfurt naar Leiden verhuisde om de aanleg van de tuin op zich te nemen, schonk hij de planten uit zijn Frankfurtse tuin en zaden van honderden plantensoorten aan de universiteit. Zijn omvangrijke privécollectie zou de basis vormen van de Leidse *hortus botanicus*.

In Leiden bracht Clusius de laatste zestien jaar van zijn lange leven door. Hij drukte er zijn stempel op de nieuwe hortus door voortdurend voor nieuwe aanvullingen van de plantencollectie te zorgen. Ook werkte hij er aan zijn ‘opera omnia’, die in twee kloeke delen verschenen in respectievelijk 1601 en 1605.¹ Maar vooral bleef hij nieuwe kennis vergaren: tot enkele weken voor zijn dood beschreef hij met grote werklust zowel lokale Europese flora als exotische planten en dieren die onder meer via de havens in Amsterdam in de sleutelstad terechtkwamen. Toen hij in 1609 op 83-jarige leeftijd overleed, liet hij een enorm oeuvre na van boeken met hoogwaardige beschrijvingen van honderden planten en vele dieren die tot dan toe onbekend waren geweest.

Clusius’ belang voor de ontwikkeling van de botanie kan niet gemakkelijk onderschat worden. Hij was een van de meest invloedrijke plantkundigen in het tijdperk voordat Carl Linnaeus (1707-1778) met zijn classificatiesysteem voor een nieuwe revolutie zorgde in de botanie en zoölogie. Ook vandaag nog kan er alleen met bewondering naar zijn werk gekeken worden. Clusius publiceerde de eerste flora waarin de planten van Spanje en Portugal beschreven werden. Hetzelfde deed hij voor de flora van Oostenrijk en Hongarije. Beide boeken zijn pionierswerk en zijn tot in de achttiende eeuw als standaardwerk voor de betreffende regio’s beschouwd. Hij schreef de eerste monografie over paddenstoelen: Clusius is daarmee de grondlegger van de mycologie. Zijn studie naar de exotische planten en dieren, die Europa tegen het einde van de zestiende eeuw door de handelsreizen begonnen te overspoelen, is van enorm belang geweest.

Dit boek gaat in op de manier waarop Clusius gedurende zijn lange leven kennis vergaarde en deze verwerkte tot indrukwekkende en prachtig geïllustreerde boeken. Het bespreekt de botaniseertochten die hij maakte om onbekende planten te verzamelen, zijn contacten met andere plantenliefhebbers in heel Europa en de manier waarop hij zijn kennis in woord en beeld wist vast te leggen in zijn publicaties. Zijn ideeën over het maken van goede plantenbeschrijvingen en plantenillustraties komen uitgebreid aan bod. Daarmee komen ook de kunstenaars en uitgevers in zicht, die betrokken waren bij de productie van zijn boeken. De Antwerpse drukker Christoffel Plantijn en zijn opvolgers die met de *Officina Plantiniana* een van Europa’s belangrijkste uitgeverijen leidden, hebben een onmiskenbare stempel gedrukt op de presentatie en het succes van Clusius’ werk.

Uitwisseling en autopsie: de jacht op onbekende soorten

Uit onze schoolboekjes herinneren de meesten van ons zich de Nederlanden van de zestiende eeuw vooral als een gewelddadige tijd, met de Beeldenstorm, bloedige geloofsvolgeningen en de Opstand tegen de Spaanse koning. Ook elders in Europa was het onrustig door godsdienstoorlogen, machtsstrijd tussen vorstenhuizen, hongersnoden en uitbraken van besmettelijke ziektes als de pest. Rondzwerfende troepen soldaten die plunderend rondtrokken en struikrovers maakten de wegen onveilig.

Tegen deze gruwelijke achtergrond tekende zich in de zestiende eeuw tegelijkertijd een opleving in kunsten en wetenschap af. Ook het cultiveren van tuinen en het bestuderen van planten mocht zich in heel Europa in een toenemende populariteit verheugen. In de door oorlog en godsdiensttwisten verscheurde wereld stortten velen zich op de rust die natuur en studeerkamer boden. De humanist Justus Lipsius, die tot 1591 een leerstoel aan de jonge Leidse universiteit bekleedde en toen een prachtige tuin in de stad had, verwoordde het in een brief aan Clusius zelfs zo dat ‘boeken en tuinen [z]ijn enige troost in deze droeve tijden’ waren.² Over planten en tuinen werd intensief gecorrespondeerd tussen tuinliefhebbers en plantenkenners in zowel academische als minder hoog opgeleide kringen. Mannen en vrouwen schreven elkaar uitgebreid over de planten in hun tuin, ruilden onderling exotica en zochten fervent naar bijzondere specimina van de lokale flora in bossen, duinen, velden en heidegebieden. In tuinen werden zo veel mogelijk verschillende planten verzameld. Tuinen werden daardoor zowel een ‘Wunderkammer’ en statussymbool als een onderzoeksomgeving, kraamkamer en distributiecentrum voor onbekende soorten. Dit betrof niet alleen hoftuinen en de aan universiteiten verbonden botanische tuinen die vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw werden aangelegd, maar in toenemende mate ook de tuinen van welgestelde burgers. In curiositeitenkabinetten werden geprepareerde dierenresten, schelpen en mineralen bewaard en bestudeerd. In de vorm van vaak prachtig geïllustreerde boeken kregen de resultaten van de bestudering van de natuur een plaats in de privébibliotheken van geleerden en burgers en in hof- en universiteitsbibliotheken.

Al deze activiteiten sloten aan op een ontwikkeling die aan het begin van de zestiende eeuw was ingezet. In de Griekse en Romeinse Oudheid had de bestudering van de plantenwereld voornamelijk in het teken gestaan van de geneeskunde. In de daarop volgende middeleeuwen werden planten alleen nog bestudeerd via overgeleverde teksten van klassieke auteurs als Dioscorides, Hippocrates, Galenus en Plinius: daadwerkelijke kennis over die planten ging in de loop van de eeuwen echter steeds verder verloren. Bestudering van het

plantenrijk was vervallen tot een studie van een papieren wereld. Toen in de loop van de zestiende eeuw vanuit humanistisch gedachtengoed het streven ontstond om de in de middeleeuwen gecorrumpeerd geraakte teksten uit de Oudheid te reconstrueren, ontstond ook de behoefte aan een beter begrip van de in medische handschriften genoemde planten. Met dat specifieke doel van een beter tekstbegrip voor ogen, trok men opnieuw zelf naar buiten om de planten uit de handschriften te identificeren met de planten in de natuur. Het nieuwe empirische onderzoek van vroege plantenkenners als Otto Brunfels (1464-1534) en Pietro Andrea Mattioli (1501-1577) moet dan ook voornamelijk gezien worden in dat kader.

Door het onderzoek van mannen als Brunfels ontstond geleidelijk het besef dat de kennis van de Griekse en Romeinse auteurs niet allesomvattend geweest was, zoals tot dan toe aangenomen was. Veel van de planten die buiten aangetroffen werden, bleken helemaal niet voor te komen in de geschriften van de Griekse en Romeinse auteurs. Een volgende generatie plantenliefhebbers kreeg daarmee een nieuw doel voor ogen: het beschrijven van zo veel mogelijk nieuwe plantensoorten en het daarmee in kaart brengen van de volledige soortendiversiteit in Gods schepping.³ In de tweede helft van de zestiende eeuw ging een steeds grotere groep mensen zich op deze manier bezighouden met de plantenwereld. Langzaam maar zeker maakte deze studie zich daarmee los van de studie der geneeskunde. Planten werden voortaan om de plant zelf bestudeerd en niet meer louter vanuit hun praktisch nut als geneesmiddel.

Deze ontwikkeling van de botanie van hulpwetenschap naar wetenschappelijke discipline verliep overigens minder rechtlijnig en revolutionair dan in de oudere literatuur vaak gesuggereerd wordt. In recente studies, zoals Ogilvies *Science of describing*, Van Mierts *Communicating observations in early modern letters (1500-1675)* en bundels als *Natural particulars* onder redactie van Grafton en Siraisi en *Historia: empiricism and erudition in early modern Europe* onder redactie van Pomata en Siraisi wordt terecht gewezen op de geleidelijkheid van dit proces. Gedurende de gehele zestiende eeuw en zelfs nog lang daarna zou er een nauwe band blijven bestaan tussen plantkunde, geneeskunde en filologie. Desondanks kwam de plantkunde hoe langer hoe meer los van de klassieke traditie.

Overgangsgebieden zijn in de hele vroegmoderne periode waar te nemen. Een voorbeeld is te vinden in het werk van de Zuid-Nederlandse arts en plantkundige Rembertus Dodonaeus (1517-1585) die zijn plantenbeschrijvingen aan de hand van de moderne, empirische methode maakte, maar het medisch en ander nutsgebruik van planten nog volop benadrukte. Hij beschreef, geheel in de geest van de tijd, zoveel mogelijk nieuwe soorten in zijn werk, maar nam anderzijds ook planten op die al uitgebreid beschreven waren door de auteurs uit de Oudheid. Met zijn boeken richtte hij zich tot een publiek van artsen en

apothekers, die gebaat waren bij de juiste identificatie van in oude bronnen genoemde geneeskruiden en kennis van mogelijke praktische toepassing van nieuw ontdekte soorten. Clusius daarentegen richtte zich vrijwel volledig op nog niet eerder beschreven plantensoorten: hij was namelijk van mening ‘dat het een verdienste van weinig betekenis is, om de beschrijving te herhalen van planten waarover anderen reeds geschreven hebben.’⁴ Slechts een enkele keer maakte hij een uitzondering en nam hij planten op die al door anderen beschreven waren, vooral in die gevallen waarin hij, zoals hij schrijft, ‘vond dat de beschrijving niet uitvoerig genoeg was opgesteld’.⁵

Met het indelen van planten en dieren in groepen hield men zich nog nauwelijks bezig. De voornaamste verdiensten van de natuuronderzoekers in de zestiende eeuw lagen niet in taxonomie of classificatie, maar in de erkenning van de diversiteit van de dieren- en plantenwereld, in de grondlegging van een grote gemeenschap van geleerden die aan een gezamenlijk doel werkten en in het uitwerken binnen die gemeenschap van methoden om nieuwe soorten te ontdekken en deze precies te beschrijven.⁶

Carolus Clusius: spil van een netwerk

Die grote gemeenschap, die naast geleerde natuuronderzoekers ook bestond uit tuineigenaren die geïnteresseerd waren in fraaie tuinplanten, speelde een cruciale rol in de voorzichtige ontwikkeling van natuurbeschouwing tot een zelfstandig kennisdomein. In de werken van Clusius blijkt duidelijk de betekenis van onderlinge contacten en netwerken van plantenliefhebbers. In zijn boeken benoemt hij nadrukkelijk en veelvuldig het belang van uitwisseling van kennis en planten. Veel van de door hem beschreven planten, vooral de meer exotische soorten, ontving hij via vrienden uit heel Europa. Uitwisseling was daarmee een van de belangrijkste kenmerken waarop het zestiende-eeuwse plantenonderzoek gestoeld was, zelfs in die mate dat gesteld kan worden dat de publicaties van plantenkenners niet het werk van ‘eenzame geleerden’ waren, maar eerder gezien moeten worden als het werk van een hele gemeenschap.

Een ander sleutelbegrip in het werk van Clusius is ‘autopsie’, waarmee het persoonlijk en nauwkeurig observeren van soorten, liefst in de natuurlijke omgeving, bedoeld wordt. Tijdens zijn reizen en botaniseertochten verzamelde Clusius honderden soorten planten, die tot dan toe niet bekend waren. Alleen al tijdens een reis door Spanje en Portugal verzamelde hij ongeveer 200 ‘nieuwe’ planten. Het eigenhandig verrichten van botanisch onderzoek werd al vroeg in Clusius’ carrière geroemd door tijdgenoten. Zo wordt hij al in 1582 in de beroemde beschrijving van de lage landen van de Florentijn Lodovico

Guicciardini omschreven als ‘een vermaard man, die zeer goed het Latijn en Grieks beheerst en excelleert in zijn kennis van planten’. Dagelijks, zo gaat de tekst verder, trok Clusius persoonlijk het land in om planten te bekijken en ze te onderzoeken, waarbij hij zelfs keek ‘naar de aarde die ze voortbrengt en hun hele natuurlijke voorkomen, zodat hij ze des te beter kan behandelen en beschrijven, zoals hij ook doet in de mooie boeken die hij al heeft gepubliceerd’.⁷ Zelfs nog voor de uitgave van zijn beroemde Oostenrijkse flora, *Rariorum aliquot stirpium, per Pannoniam, Austriam & vicinas quasdam provincias observatarum historia* (1583), werd Clusius dus al geprezen vanwege precies die zaken die hem tot op de dag van vandaag beroemd hebben gemaakt: zijn reizen, zijn talenkennis, zijn empirisme en de enorme plantenkennis die daaruit voortvloeide, zijn baanbrekende plantecologische observaties en de prachtige publicaties waarin zijn bevindingen vastgelegd werden. Hoewel opgemerkt moet worden dat zowel deze uitgave van Guicciardini als de publicaties van Clusius verschenen bij dezelfde uitgever, Christoffel Plantijn, en dat deze niet wars was van enige reclameteksten voor zijn eigen edities, betreft het wel degelijk een nauwkeurige beschrijving van Clusius’ eruditie en onderzoek.

Wat evenwel nog niet belicht wordt in deze contemporaine omschrijving is de centrale rol die Clusius heeft gespeeld in netwerken van plantenliefhebbers en het belang daarvan voor zijn onderzoek. Zo’n tien jaar later werd dit aspect wel benoemd door Marie de Brimeu (ca. 1550-1605), hertogin van Croÿ en Aarschot en prinses van Chimay. De grote humanist Justus Lipsius (1547-1606) citerend, noemde zij Clusius de ‘vader van alle mooie tuinen in dit land’. Volgens de zelf ook fanatiek tuinierende hertogin had Lipsius deze eretitel niet alleen aan Clusius toebedeeld vanwege zijn grote plantenkennis, maar ook vanwege zijn enorme vrijgevigheid.⁸ Omgekeerd kon Clusius rekenen op een enorme stroom aan kennis en planten die hem vanuit heel Europa bereikte.

Dit aspect, de uitwisseling van kennis en planten en de belangen die de verschillende betrokkenen daarbij hadden, zal in dit boek als rode draad fungeren. In de loop van de verschillende hoofdstukken zal blijken hoe een gemeenschap samen een nieuw type kennis creëerde, dat zich zou ontwikkelen tot een algemeen erkend en in toenemende mate gewaardeerd onderzoeksgebied. De nadruk zal daarmee vooral liggen op de mensen die zich bezighielden met het vergaren en verspreiden van kennis, oftewel op de studie van wetenschap als menselijke activiteit, en niet zozeer op de studie van wetenschap als kennis.⁹ Het recente werk van wetenschapshistorici als Harold J. Cook, Brian W. Ogilvie, Karen Reeds, Florike Egmond, Paula Findlen en Pamela Smith, waarin juist de mens achter de boeken, de verzamelaars, de aandragers van kennis en de gemeenschap van studenten achter de grote geleerden van de zestiende eeuw een belangrijke rol spelen, is van grote invloed geweest op dit boek.¹⁰

Achtergrond van het onderzoek

Het onderzoek dat ten grondslag ligt aan dit boek werd uitgevoerd in het kader van het NWO-project *Carolus Clusius and sixteenth-century botany in the context of the new cultural history of science* aan de Universiteit Leiden. Dit project had tot doel te onderzoeken hoe de botanie in Europa zich in de periode 1550-1610 van een relatief weinig ontwikkelde praktijkkennis kon ontwikkelen tot een specialistische en wetenschappelijke expertise.

In de drie deelstudies die dit project voortbracht staan netwerken, uitwisseling en autopsie centraal. Florike Egmond publiceerde *The world of Carolus Clusius: natural history in the making, 1550-1610* (Londen 2010). Zij schetst daarin een beeld van verschillende kringen van natuurliefhebbers in Italië, Zuid-Frankrijk, Engeland en de havensteden in de Noordelijke Nederlanden die in contact stonden met Clusius. Zij focust daarbij niet zozeer op Clusius zelf, maar meer op de contacten die deze plantenkenners en verzamelaars van naturalia onderling hadden en op hun fascinatie voor het vreemde en exotische. Zij analyseert de ontwikkelingen die geleid hebben tot het ontstaan van botanie als apart onderzoeksterrein door het werk van, zoals zij hen noemt, ‘expert gardeners’ en ‘expert naturalists’.

Esther van Gelder biedt in haar proefschrift *Tussen hof en keizerskroon. Carolus Clusius en de ontwikkeling van de botanie aan Midden-Europese hoven (1573-1593)* (Leiden 2011) een overzicht van de periode die Clusius doorbracht aan de hoven van de Habsburgse keizers Maximiliaan II en Rudolf II in Wenen en aan de hoven van verschillende Hongaarse en Duitse edelen. Zij beschrijft de hechte band tussen botanie en patronage en de voordelen en winst, maar ook het spanningsveld die deze relaties voor vorst en plantkundige opleverden. Van Gelder zet Clusius’ activiteiten voor zijn patroons af tegen de botaniseertochten die hij maakte en tegen zijn zorgvuldige, zelf geconstrueerde identiteit van reiziger-botanicus.

Het boek dat u nu in handen heeft is een bewerking van ‘*Een uitzonderlijke verscheidenheid*’; *planten, vrienden en boeken in het leven en werk van Carolus Clusius (1526-1609)*, het proefschrift waarop ik in januari 2016 promoveerde. Het vormt een aanvulling op de twee andere boeken uit het project. Waar Van Gelder zich concentreerde op het leven en werk van Clusius aan verschillende adellijke hoven in Midden-Europa en Egmond de in naturalia en planten geïnteresseerde wereld *rondom* Clusius onderzocht, is de aandacht in mijn boek meer gericht op het functioneren van deze botanicus zelf als centraal punt in elkaar deels overlappende netwerken van natuuronderzoekers en plantent liefhebbers. De focus ligt daarbij op de manier waarop de plantkundige Clusius kennis opdeed door autopsie en uitwisseling en de manier waarop hij deze kennis verwerkte in zijn invloedrijke publicaties.

Mijn onderzoek is niet louter wetenschapshistorisch van aard geweest: vanuit mijn achtergrond als boekhistoricus hebben de visie op boeken, de omgang met boeken, de uitwisseling en het ontstaan van boeken sterk mijn aandacht gehad. In dezelfde zestiende eeuw waarin de botanie zich begon te ontwikkelen, heeft de boekdrukkunst een enorme vlucht genomen. Niet alleen qua omvang, maar zeker ook in kwaliteit. Daarbij behoren de door de *Officina Plantiniana* geproduceerde boeken, waaronder die van Clusius, tot de mooiste van heel Europa. Ook elders in Europa verschenen tal van plantenboeken. Kennis over planten kwam daardoor in de loop van de zestiende eeuw ter beschikking van een steeds bredere groep in de samenleving. De productie, consumptie en verspreiding van deze boeken heeft onmiskenbaar een versterkend effect gehad op de belangstelling voor planten in de vroegmoderne wereld en daarmee dus ook op de ontwikkeling van de botanie als zelfstandig onderzoeksgebied. Wetenschapsgeschiedenis en boekgeschiedenis zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden.

Brieven als bron

Van de correspondentie van Clusius is relatief veel overgeleverd, zo'n 1600 brieven; zij vormen cruciaal onderzoeksmateriaal voor hedendaagse wetenschapshistorici, boekhistorici, botanici en andere geïnteresseerden. Het merendeel van de bewaarde briefwisseling bestaat uit brieven die door honderden geleerden en plantenliefhebbers uit heel Europa aan Clusius geschreven werden, de resterende kleine vierhonderd brieven zijn van de hand van Clusius zelf. Voor deze studie is – net als in de andere boeken en bundels die het project voortbracht – intensief gebruik gemaakt van deze bewaarde correspondentie.¹¹

De Universiteitsbibliotheek Leiden beheert het grootste deel van de brieven: circa 1200 stuks. Ze behoren al sinds de vroege zeventiende eeuw tot de collectie. Alle in Leiden bewaarde brieven uit deze correspondentie zijn gedigitaliseerd en als apart onderdeel van de Digital Special Collections op de website van de bibliotheek toegankelijk gemaakt via <https://digitalcollections.universiteitleiden.nl>. Een ander zeer belangrijk deel van Clusius' correspondentie, bestaande uit bijna tweehonderd brieven, bevindt zich in de universiteitsbibliotheek in Erlangen. Ze zijn allemaal gericht aan Joachim II Camerarius (1534-1598), een arts in Neurenberg die met Clusius een grote interesse in het plantenrijk en in horticultuur deelde.¹² De correspondentie tussen hen beiden startte in 1573 en eindigde met het overlijden van Camerarius in 1598. Daarmee bestrijkt deze lange en inhoudelijk bijzonder interessante correspondentie een groot deel van Clusius' werkzame leven. Voor dit boek is derhalve veelvuldig

gebruikt gemaakt van deze brieven, aangezien zij – samen met zijn publicaties – de omvangrijkste bron vormen voor Clusius’ persoonlijke weergave van gebeurtenissen, opvattingen en gevoelens. Een andere belangrijke bron vormt de briefwisseling met Johann Crato von Krafftheim (1519-1585).¹³ De correspondentie met deze uit Breslau afkomstige arts – later keizerlijk lijfarts in Wenen – is met zo’n 65 brieven veel minder omvangrijk, maar is desondanks een heel belangrijke bron voor Clusius’ persoonlijke opvattingen. Maar ook de ruim duizend brieven die aan Clusius geschreven werden, echoën de visie van de botanicus en bieden een gevarieerd beeld van de wereld waarin deze natuuronderzoeker verkeerde.

Een aanzienlijk deel van de correspondentie is in het verleden uitgegeven. Het betreft vooral de briefwisselingen tussen Clusius en beroemde geleerden.¹⁴ In de laatste fase van het onderzoek voor dit proefschrift heb ik daarnaast dankbaar en veelvuldig gebruik gemaakt van de bèta-versie van een digitale editie van de gehele Clusius-correspondentie die beschikbaar gemaakt wordt dankzij een initiatief van Huygens ING in Den Haag en het Scaliger Instituut in Leiden. In deze *digital edition-in-progress* worden alle brieven die door de Leidse Universiteitsbibliotheek gedigitaliseerd zijn, gekoppeld aan uitgebreide meta-data. Ook worden transcripties en vertalingen toegevoegd die inhoudelijk doorzoekbaar zijn.¹⁵ De toegevoegde waarde van de mogelijkheid van full-text searches in de circa 450 transcripties die de bèta-versie toen telde, is voor mijn promotieonderzoek bijzonder groot geweest. Inmiddels (juli 2019) bevat de Clusius Correspondence al bijna 900 transcripties.

Opbouw

In dit boek wordt Clusius via een aantal stappen gevolgd in zijn wereld, zijn leven en zijn werk. Omdat Clusius’ werk zeer nauw samenhangt met zijn actieve leven, en dan vooral met zijn diverse woonplaatsen en de vele reizen die hij gemaakt heeft, wordt in *hoofdstuk 1* eerst een biografische schets gegeven.

In *hoofdstuk 2* komt de correspondentie van Clusius aan de orde: wat bleef er bewaard en wat ging er verloren, met wie en hoe frequent wisselde hij brieven uit? Ook het ontstaan van zijn correspondentienetwerk wordt geschetst, van de vriendschappen uit zijn studententijd tot de laatste nieuwe contacten die hij op zeer hoge leeftijd wist te leggen.

In *hoofdstuk 3* wordt de Clusius-correspondentie gepositioneerd binnen de *Respublica litterarum* (Republiek der Letteren, de virtuele gemeenschap van geleerden die vanaf de zestiende eeuw in Europa ontstond) en wordt geanalyseerd waarom de gemeenschap van planten- en naturalialiefhebbers in Europa

van zulk groot belang is geweest voor Clusius. Hoe is de enorme uitwisseling van planten, naturalia, boeken, afbeeldingen en informatie die in de loop van de zestiende eeuw op gang kwam in kringen van plantkundigen als Clusius te verklaren? En wat was de aard en omvang van die uitwisseling? Beschreven wordt hoe de uitwisseling – onder het mom van belangeloosheid, vrijblijvendheid en vriendschap – voor een belangrijk deel dreef op een geheel van ongeschreven regels, regels die soms het beste aan de oppervlakte komen tijdens conflicten wanneer deze geschonden werden.

Dat uitwisseling van kennis, planten en naturalia niet kon plaatsvinden zonder goede postverbindingen is de reden dat *hoofdstuk 4* beschrijft van welke vormen van vervoer men in de zestiende eeuw gebruik kon maken. Wat waren de mogelijkheden en tegen welke problemen liepen correspondenten zoal aan bij het verzenden van hun brieven, boeken en manuscripten, maar vooral ook bij het transport van kwetsbaar materiaal als levende planten, bloembollen en geprepareerde dieren?

Hoofdstuk 5 gaat in op de werkwijze van Clusius en de manier waarop hij zijn kennis verwerkte in zijn boeken. Eerst worden kort zijn botaniseertochten beschreven, maar vooral komt aan de orde op welke manier hij omging met door andere plantenliefhebbers aangereikte informatie over planten. Vaak nam hij dergelijke beschrijvingen op in zijn boeken, maar hoe zorgde hij er voor dat de beschrijvingen van deze planten die hij vaak niet zelf had gezien toch voldeden aan zijn eigen hoge beschrijvingsstandaarden? Zijn uitermate kritische werkhouding had ook invloed op de verhouding met de uitgevers van zijn werk. De gang van zaken in de drukkerij, de vormgeving van zijn boeken, het ontwerpen en de productie van houtsneden voor de plantenafbeeldingen, dit alles ging niet altijd zonder slag of stoot. Daarbij komt de visie van Clusius over functie en kwaliteit van illustraties uitgebreid aan bod.

Boeken vormen ook de hoofdmoot van *hoofdstuk 6*. Doordat Clusius voornamelijk nog onbekende planten beschreef verwees hij in vergelijking met tijdgenoten zelden naar klassieke bronnen en ook relatief weinig naar de publicaties van contemporaine auteurs. Dat hij toch gedegen literatuuronderzoek deed, blijkt naast de sporadische verwijzingen in zijn boeken ook uit zijn correspondentie. In dit laatste hoofdstuk wordt daarom een uitstapje gemaakt naar de studeerkamer van Clusius. Op basis van de catalogus van de veiling van zijn boekenbezit geef ik een analyse van de bibliotheek van Clusius. De correspondentie dient daarbij als aanvulling en controlemiddel.

In de bijlage is tot slot een volledige editie te vinden van de veilingcatalogus, inclusief een identificatie van de genoemde titels.

Verantwoording

Tot slot nog enige praktische opmerkingen. Bij het weergeven van eigennamen uit de vroegmoderne periode ziet men zich veelvuldig geplaatst voor lastige keuzes: namen komen immers vaak voor in talrijke vormen en spellingvarianten en daarnaast is er vaak sprake van gelatiniseerde namen. Een eenduidige keuze voor (een variant van) de oorspronkelijke familienaam of juist de gelatiniseerde vorm van de naam is niet altijd even gemakkelijk. Ik koos ervoor zoveel mogelijk de gelatiniseerde vormen van de namen te volgen zoals geleerden deze zelf gebruikten in hun publicaties en hun correspondentie. In enkele gevallen heb ik er voor gekozen toch de familienaam te gebruiken, bijvoorbeeld wanneer de oorspronkelijke familienaam in de moderne tijd grotere bekendheid geniet dan de door de geleerden zelf gebruikte gelatiniseerde naam. Zo gebruik ik Carolus Clusius en Matthias Lobelius (en niet Charles de L'Ecluse en Matthieu de L'Obel), maar daarentegen wel Johann Crato von Krafftheim en Johann Lewenklaue (en niet Johannis Cratonis en Johannes Leunclavius).

Plantennamen in zestiende-eeuwse bronnen leveren op een andere manier problemen op. Pas sinds het werk van Carl Linnaeus is er sprake van een min of meer eenduidige botanische nomenclatuur. Daarvoor waren er vele verschillende namen in omloop voor een en dezelfde plant. Vaak is het moeilijk te bepalen welke planten precies bedoeld werden met deze verschillende contemporaine aanduidingen. Dit geldt voor planten die beschreven staan in boeken, maar des te meer in de vele gevallen waarin plantennamen zonder enige context worden aangehaald in brieven. Waar mogelijk heb ik de zestiende-eeuwse plantennamen geïdentificeerd met hun moderne wetenschappelijke equivalent, met indien bestaand de Nederlandse naam erbij. In gevallen waarin exacte identificatie niet mogelijk bleek citeer ik de zestiende-eeuwse namen alleen als zodanig of met hooguit een algemene aanduiding van het geslacht waartoe de plant behoort. Ook waar een precies begrip van de bedoelde soorten minder relevant is citeer ik alleen de zestiende-eeuwse naam. Moderne plantennamen worden op de nu gebruikelijke wijze (*gecursiveerd*) weergegeven, zestiende-eeuwse benamingen worden tussen aanhalingstekens geciteerd.

Voor de identificatie van de vroegmoderne plantenbenamingen maakte ik vooral veel gebruik van de identificaties in de uitgaves van de 'libri picturati' en de 'hortus Eystettensis'.¹⁶ Daarnaast boden de identificaties van Rob van der Hoeden van de plantennamen in verschillende edities van het *Cruijdeboek* van Rembertus Dodonaeus soms uitkomst.¹⁷ Veel hulp had ik ook aan het (niet gepubliceerde) onderzoek van Gerda van Uffelen naar de beplanting van de Leidse *hortus botanicus* in 1594.¹⁸

Wat betreft de datering van de brieven is ervoor gekozen de vaak in de brieven gebruikte Romeinse tijdrekening die uitgaat van een drietal vaste dagen in de maand (kalenden, nonen en iden) om te rekenen naar de tegenwoordig gebruikelijke kalender. Als de moderne kalenderaanduiding in de brieven gebruikt wordt, maak ik geen onderscheid tussen data-aanduidingen van voor en na de Gregoriaanse kalenderhervorming (vanaf 1582): deze dateringen handhaaf ik altijd als dusdanig. Door de lokaal grote verschillen van invoering van deze nieuwe tijdrekening in combinatie met eventuele persoonlijke voorkeuren is het immers niet altijd duidelijk welke tijdrekening er gebruikt werd. Wanneer er echter in de brieven zelf gerefereerd wordt aan deze kalenderhervorming door de toevoegingen ‘oude’ respectievelijk ‘nieuwe stijl’, dan neem ik deze verwijzing in de datering over, echter ook nu zonder de ‘oude stijl’ om te rekenen naar de ‘nieuwe’. De lezer moet zich er dus van bewust zijn dat de oude en nieuwe kalender onderling tien dagen verschillen.

Bij de weergave van citaten uit zestiende- en vroeg-zeventiende-eeuwse boeken en brieven is er omwille van de leesbaarheid voor gekozen om in dit boek alleen de Nederlandse vertaling weer te geven. Daarmee is de oorspronkelijke tekst (in het Latijn, Frans, Duits, Italiaans en Spaans) zoals die wel in het proefschrift gebruikt werd, vervallen.

Hoewel in het verleden regelmatig kritiek geuit is op het gebruik in een vroegmoderne context van woorden als ‘wetenschap’, ‘botanie’ en ‘plantkunde’ (en daarvan afgeleide woorden), gebruik ik deze termen in dit boek toch met enige regelmaat.¹⁹ Dit gebeurt in het volle besef dat datgene wat ik met deze termen aanduid in mijn bestudering van zestiende-eeuwse geleerde arbeid niet overeenkomt met hetgeen wij vandaag de dag aanduiden met deze terminologie. Ze moeten dan ook door de lezer niet onder de moderne interpretatie begrepen worden, maar als synoniemen van contemporaine begrippen als ‘scientia’ (kennis) en ‘res herbariae’ (plantenzaken). Het betreft in de zestiende eeuw algemeen gangbare begrippen, waarmee Clusius en zijn tijdgenoten hun ‘vakgebied’ en de zich daarin langzaam maar zeker ontwikkelende ‘onderzoeksmethoden’ aanduiden. Hoewel er in de zestiende eeuw zeker nog geen sprake was van een goed gedefinieerd zelfstandig vakgebied op het gebied van de botanie, beschouwden Clusius en andere plantkundigen hun activiteiten zonder twijfel als een nieuwe specialisering, als een op zich zelf staande studie die los stond van de studie van de geneeskunde, waaruit zij voortgekomen was.